

प्रकरण चौथे

'बलुतं' आत्मकथनाचे स्वरूप

प्रकरण चौथे

“बलुतं” आत्मकथनाचे स्वरूप

मराठी साहित्यात आत्मचरित्र हा प्रकार तसा नवा नाही. कारण निरनिराळ्या क्षेत्रातील निरनिराळ्या व्यक्तींनी स्वतःची आत्मचरित्र लिहून या वाङ्मय प्रकारात भर घातलेली आहे. मराठीत ही आत्मचरित्रे आली ती प्रामुख्याने सवर्ण व्यक्तींकडूनच ! या व्यक्ती त्यांच्या क्षेत्रातील नामवंत व्यक्ती होत्या. आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी आत्मचरित्रांचे लेखन केले.

मराठी साहित्यातही पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात शिरोभागी शोभणारे आत्मचरित्र म्हणजे लक्ष्मीबाई टिळकांचे “स्मृतीचित्रे” हे होय. या आत्मचरित्रामध्ये तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे दर्शन घडते. त्यानंतर कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे “माझ्या आठवणी व अनुभव” हे आत्मचरित्र म्हणजे बदलणाऱ्या समाज-जीवनाचे चित्र होते. मात्र दुसऱ्या महायुद्धानंतर मराठी वाङ्मयात बरीचशी आत्मचरित्रे आली. आचार्य अत्र्यांनी तर “कऱ्हेचे पाणी” नावाचे पाच खंडांचे आत्मचरित्र सिध्द केले.

१९६० च्या आसपास मराठी वाङ्मयात नवीन प्रेरणांचा उदय झाला आणि त्या प्रेरणांनी स्फूर्ती दिलेले दलित वाङ्मय जन्माला आलेले आहे. अर्थातच मराठी वाङ्मयात एक नवीन आणि जोमदार प्रवास म्हणून दलित साहित्याने आपले स्वतःचे असे एक वेगळे स्थान निर्माण केले. दलित साहित्यामागील प्रेरणा अर्थातच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा होती. १९२० चा “महाडचा चवदार तळ्याचा

सत्याग्रह' किंवा "काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह" आणि त्यानंतर बाबासाहेबांनी "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही" असे जाहीर करून १९५६ साली आपल्या सात लाख अनुयायांसह नागपूरच्या चैत्यभूमीवर बौद्ध धर्म स्विकारला. यामुळे दलितांच्या जगण्याच्या प्रेरणा बदलल्या आणि त्यातून डॉ. आंबेडकरी प्रेरणा मराठी साहित्यात अवतरली ती दलित साहित्याच्या रूपाने होय. दलित साहित्यामागची पार्श्वभूमी विचारात घेत असतांना दलित समाजमनाची परिस्थिती आपण लक्षात घेतली पाहिजे. हजारो वर्षांपासून दलितांवर अन्याय होत गेले. त्यांचे जीवन अमानुष्य पध्दतीने उध्वस्त केले. अगदी आर्य काळापासूनचा हा इतिहास दलितांच्या अवमानित जिऱ्याची साक्षच आहे.

प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर म्हणतात त्याप्रमाणे "हजारो वर्षे अंधारात खितपत पडलेल्या दलित जीवनाला डॉ. आंबेडकरांनीच आत्मभानाचा प्रकाश दिला, जागृत केले. त्यांच्या ठायी स्वाभीमानाची ज्योत प्रज्वलीत करून अन्याय निर्धाराने प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य निर्माण केले." (१) प्रा. कवठेकरांचे हे मत अतिशय वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे मत आहे. कारण डॉ. आंबेडकर नसते तर संपूर्ण दलित समाजाचे काय झाले असते, याचे नुसते चित्र जरी डोळ्यासमोर आणले तरी डॉ. आंबेडकरांचे अनन्य साधारण महत्व आपल्या लक्षात येते. म्हणूनच दलित साहित्य ही दलित जाणिवेची अभिव्यक्ती करू लागले. प्रा. यशवंत मनोहर म्हणतात की, "दलित साहित्य ही घटना दलित विश्वाच्या शोषितांच्या जगाच्या स्वातंत्र्याची आणि न्यायाची सनद आहे आणि त्याला आर्थिक सामाजिक इ. सर्वच पातळ्यांवर दलित साहित्य जन्माला घालणाऱ्या आणि त्याला संगोपिणाच्या, ईश्वरवादाचा, कर्मविवादाचा, मंदिरशाहीचा आणि प्रस्थापितांच्या सगळ्या

शोषक मूल्य व्यवस्थेच्या दहनाचा तो जाहीरनामाही आहे”(२).

दलित साहित्याच्या प्रेरणा या अशा निर्माण झालेल्या आहेत. अर्थातच १९६० च्या आसपास मराठी वाङ्मयात ही दलित साहित्याची चळवळ अतिशय जोरात फोफावली. ज्याला आपण दलित साहित्य म्हणतो. अशा लेखनाचा प्रारंभ १९६०-६५ च्या आसपास झाला. नव्याने जागृत झालेली माणसे दलित वाङ्मय निर्मितीकडे वळलेले दिसतात. साठ नंतर मात्र दलितांना नाकारण्यात आलेली जीवनक्षेत्रे संपादन करण्यासाठी सुरू झालेल्या लढ्याचे दलित साहित्य साधन बनले. त्यामुळेच दलित साहित्याला बहर आला. दलित साहित्यात जास्त बंडखोर आणि लढाऊ ठरली ती दलित कविता. कवितेच्या तुलनेत इतर दलित साहित्य एक आत्मचरित्राचा अपवाद वगळता फारसे लोकप्रिय अगर प्रभावी ठरू शकले नाही. दलित साहित्याच्या निर्मितीत जास्तीत जास्त महत्त्व आई आणि डॉ. आंबेडकरांना आले आहे. दलित साहित्य निर्मिती सामुदायिक निर्मिती आहे. दलित साहित्य विद्रोह, नकार, मानवता या तीन गोष्टीवर आधारलेले आहे. या साहित्यात कविता उदंड झाली आणि म्हणूनच दलित साहित्याला कवितेला वेगळेच महत्त्व आहे. दलित साहित्यातील कथा, कविता, आत्मचरित्र यांच्या निर्मिती मागील प्रेरणा पूर्णतः सामाजिक स्वरूपाची आहे. दलित साहित्यातील अनुभवाचे स्वरूप इतर वाङ्मयातील अनुभवापेक्षा मूलतः निराळे झाले. दलित साहित्याचा उगम दलित लेखकांच्या समूह भावनेत उत्कृष्ट संघ भावनेत असतो. त्यात समूह संवेदना असते.

दलित साहित्यातील आत्मचरित्रांचा विचार करीत असताना एक गोष्ट अपरिहार्यपणे ध्यानात येते. आणि ती म्हणजे प्रस्थापित आत्मचरित्र लिखानाचे सर्वच

बंध दलित आत्मकथांनी झुगारुन दिलेले दिसतात. आयुष्याच्या उत्तरार्धात केवळ त्या त्या क्षेत्रामध्ये प्रसिध्द असणाऱ्या व्यक्तिनीच आत्मचरित्र लिहावयाचे हा दंडक दलित आत्मकथांबाबत लावता येत नाही. कारण आजच्या दलित आत्मचरित्रांचा स्थूलमानाने अभ्यास केल्यावर असे लक्षात येते की, सर्वच दलित आत्मचरित्रकारांनी वयाच्या चाळीस ते पंचेचाळीसीतच आपल्या आत्मकथने लिहिल्या रूढ अर्थाने हे दलित आत्मकथाकार प्रसिध्द म्हणून नावाजलेले नव्हते. काही आत्मकथाकारांनी लेखक म्हणून फक्त आपल्या आत्मकथानासाठी लेखनी उचलली. त्यानंतर त्यांनी काही लिहिले नाही. तर काहीनी आत्मकथन लेखनापासून लेखनधर्म मानला.

कांदबरी आणि नाटक हे वाडमय प्रकार अजून तरी दलित साहित्यिकांनी फारसे हाताळलेले दिसत नाहीत. शिवाय दलित कथा ह्या दलित आत्मकथेच्या जवळच येणाऱ्या ठरतात. त्यामुळे दलितांनी प्रामाणिक आत्मकथनाचा मार्ग पत्करणे वाडमयीन हीत साधणारे तर ठरतेच पण दलित लेखकांना अभिप्रेत असलेली जीवन ध्येये साध्य करण्याच्या दृष्टीने साहाय्यक ठरेल.

दलितांनी स्वतःच्या अनुभवांना आकार देण्यासाठी ही आत्मकथने लिहिली. अर्थातच निगो साहित्याशी दलित लेखकांचा संबध आला आणि त्यामुळे विषमतेवर आधारलेल्या समाज जीवनात आपण कसे भरडलो गेलो, ही आत्मकथनाला प्रभळ प्रेरणा मिळाली. बलुतं, उपरा, आठवणीचे पक्षी, मुक्काम पोष्ट देवाचे गोठणे या दलित आत्मकथनांनी मराठी साहित्यातील आत्मचरित्राचे दालन अतिशय समृध्द केले. या पैकी बलुतं या आत्मकथेचा विचार प्रस्तुत प्रकरणात केलेला आहे. दया पवारांचे बलुतं आत्मकथन दिनांक २४ डिसेंबर १९७८ रोजी ग्रंथाली या वाचक चळवळीने प्रसिध्द

केले. स्वतः लेखक दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने लिहिलेल्या प्रस्तावनेत म्हणतात. “पुस्तकाची कोरी करकरीत प्रत हातात घेताना विस्तवाचा जळता निखारा घ्यावा तसं क्षणभर वाटलं. ज्या दलित समाजाचा आपण आलेख काढलाय त्याला हे सारं सहन कसे होईल ? समाजाच्या नीती कल्पना, चालत आलेली मुल्य व्यवस्था ह्यांचा काच नकळत लेखकांच्या मानेभोवती आवळत असतो. समाजाची ही सेन्सॉरशिप मात्र आपण मुकाट मनाने स्विकारत असतो. आपल्या आपल्या देशात हरएक जात आपली अहंकार स्थानं जपत असते. जाती पातीच्या उतरंडीवरून तुम्ही जेवढे खाली जाल तेवढे बंधने जादाच बलुत्यांत ही बंधनं झुगारण्याचा प्रयत्न होता.”(३)

दलित साहित्यातील गाजलेले असे पहिले आत्मकथन म्हणजे बलुतं आहे. बलुत्यांने घालून दिलेल्या पायवाटेवरच दलितांची इतर आत्मकथने मार्गक्रमण करत आली. आणि म्हणूनच दलित आत्मचरित्राच्या संदर्भात बलुत्यांचे स्थान हे अनन्यसाधारण आहे. स्वतः दया पवार म्हणतात. कोडवाडा हा कवितासंग्रह लिहून झाला नसता तर बलुतं लिहीता आले असते की नाही ह्याची शंका वाटते दया पवारांच्या साहित्याचा अभ्यास केल्यानंतर ही गोष्ट आपणास पहावयास मिळते. पवारांनी कोडवाडा लिहिलेला कवितेच्या रुपाने भावनेच्या पूर जेव्हा वाहून गेला तेव्हा त्याचे सारे आयुष्य त्यांना स्वच्छ दिसू लागले. इतर समांतर साहित्य वाचल्यामुळे ते साहित्य त्यांना अतिशय जवळचे वाटू लागले. आणि त्यामुळे एक झाले आपल्याकडे अनुभव सांगण्यास जी दडपणे येतात ती मुलतः सांस्कृतिक नितीमुल्यामुळेच आणि यातूनच हळूहळू बलुतं पवारांच्या मनात आकार घेवू लागले त्यांच्या मते अनुभवाला एक अर्थ यावा लागता जाणिवा कुलाव्या लागतात म्हणूनच एका सांस्कृतिक घुसळणीतून बलुतं सारखं वाडमय निर्मीती झाली.

१) वेगळेपण :

दलित साहित्यातील सर्वात कसदार समृद्ध आणि लक्षणीय साहित्य प्रकार कोणता असेल तर तो म्हणजे दलित आत्मकथा। मराठीतील आत्मचरित्रांचे दालन समृद्ध करण्यात या दलित आत्मकथेने अलिकडे विशेष हातभार लावला आहे. पैकी दया पवार यांचे बलुतं ही आत्मकथा म्हणजे दलित आत्मकथेचा पायाभूत दगड आहे. बलुतं ने मराठी वाङ्मयात दलित आत्मकथेचे एक नवे वेगळे व वैशिष्ट्यपूर्ण दालन उघडले गेले. याच काळामध्ये अनेक आत्मकथेने आली परंतु या आत्मकथेनापेक्षा बलुतं या आत्मकथेमध्ये अनेक वेगळे गुण आपणास पहावयास मिळतात.

बलुत्याचे वेगळेपण कशात आहे असा प्रश्न निर्माण होतो न होतो तोच लेखकाच्या चार ओळी दृष्टीस पडतात त्यातूनच “या पुस्तकाच्या अंतरंगाची ओळख व्हायला सुरुवात होती या पुस्तकातील प्रसंग, घटना व पात्रे कुणाला काल्पनिक वाटल्यास तो केवळ योगायोग समजावा.” इतर पुस्तकाच्या अगदी बरोबर विरुद्ध विचार या पुस्तकाच्या बाबतीत मांडला आहे. अर्थात हे आत्मकथेन आहे. आणि त्यामुळे त्यातील पात्रे ही रंगवलेली नाहीत. ती निवेदनाच्या ओघात आलेली आहेत. दलित लेखकांनी डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून लिखाण केले ही गोष्ट जरी सत्य असली तरीही लेखक आपण जे जीवन जगतो त्याचा अविष्कार संथ गतीने करीत आहे. ज्याच्या त्याच्या साहित्याचा ज्याच्या त्याच्या जगण्याशी संबंध असतो. लेखक आपले दाहक अस्वस्थ करणारे, मनाला पोळणारे अनुभव तो जेव्हा समाजापूढे मांडतो तेव्हा ते खऱ्या अर्थाने मनाला स्पर्शून जातात.

बलुतं ही स्वतःचीच आत्मकथांनी दया पवारांनी जरा वेगळ्या भूमिकेतून

वाचकासमोर मांडली आहे. स्वतःच्या व्यक्तीमत्त्वाची जडणघडण उलगडून दाखविण्यासाठी लिहीलेली दगडू मारुती पवार हा दया पवार यांना स्वतः आत्मकहाणी सांगतो आहे. अशी वेगळी पध्दत आत्मकथेमध्ये घेतली आहे. दया पवार आणि दगडू पवार हे दोघेही एकच. अशी भूमिका पवारांनी का घेतली याचा शोध घेत असताना असे लक्षात येते की दगडू मारुती पवारांचा दया पवार झाला नव्हता तेव्हापासून इतिहास दगडूला माहित होता. आठवतात ते प्रसंग दगडू मारुती पवारांच्या आयुष्यातील आहेत. आणि म्हणूनच या पध्दतीमुळे आत्मकथा लिहीत असताना एक प्रकारचा तटस्थपणा किंवा अलिप्तपणा आपोआपच येईल असे दया पवारांना वाटत असावे. अर्थातच बलुत्याला चरित्रापेक्षा ही आत्मकथा म्हणणेच जास्त संयुक्तिक होईल.

बलुतं या आत्मकथनावरती अनेक लोकांनी अशिल्लतेचा आरोप केले आहेत. परंतू त्यांनी जे लैंगिक जीवन चित्रित केले आहेत वास्तवतेतून आले आहेत वास्तवता प्रतित होताना दिसत आहे. स्त्री पुरुष संबंधाचे अनेक प्रसंग चित्रित केले आहेत. परंतु स्त्री पुरुष संबंध विशेषतः नुकतेच लग्न झालेल्या नवरा-नवरीचे संबंध या आत्मकथनात चित्रित झाले आहेत. स्त्रीला फसवुन बळेच आणले जायचे. आजूबाजूच्या जाणत्या बाया तीला भांग द्यायच्या यावर पवार म्हणतात मुंबईत नवरा बायकोची शेज दिसायची पण गावी हा प्रकार नाही. एकत्र कुटुंब असल तर मग पाहायलाच नको नवरा जेवायला आला म्हणजे उंची किंवा पागोटं विसरल्याचा बहाणा करायचा त्याच्या बायकोनं ही खुण ओळखायची चोरीलपीनं ते एकत्र यायचे. खळ्यात किंवा वाड्यात चोरून लपून कारभार उरकला जायचा.”(४) या ठिकाणी पवारांनी जे चित्रण केले आहे ते लैंगिक चित्रण नसून ते वास्तवतेतून आलेले पहावयास मिळते बलुतं हे एका दलित संवेदनशील पण एकाकी मनाच स्वागत आहे. यात आलेले लैंगिक चित्र हे या मनोगताची पार्श्वभूमी

म्हणूनच येतं या मनोगतात काय आहे? प्रामाणिक प्रतिक्रियांची नोंद आहे या प्रतिक्रिया विविध स्वरूपाच्या केवळ लैंगिक वासनेबाबत प्रतिक्रियांचा मागोवा घेतला तरी मनोगताचे स्वरूप स्पष्ट होते.

“गावच्या ओढ्यावर माझ्याच वयाच्या पोरांबरोबर मी आंघोळीला जायचो. सर्वांच्या आधी मी पुरुष झालेलो असतो. हा शोध दाखवताना छाती अभिमानानं नुसती फुलून गेलेली असते”(५) असा पहिल्यांदाच स्वतःविषयीचा संदर्भ या आत्मकथनात आला असून त्यातून लेखकांची तटस्थवृत्ती आपणाला पहावयास मिळते. तालुक्याच्या शाळेत जवळ झोपणारा गोरगोमटा मराठ्याचा मुलगा लेखकाच्या इंद्रियाशी चाळा करतो चड्डी भिजते पण गमंत ही वाटते. पण मनाला पटत नाहीच ही गोष्ट एका थोराड मुलाला कळताच तो त्या मुलाचा ताबा घेतो. हा मुलगा नपुसंक होता का ? लेखकाला पुढे तो दिसतो तो लग्न झालेला दोन-तीन पोरं असलेला पण लेखकांची नजर तो टाळतो. शाळेच्या जगामुळे महारवाड्यातील पोरींच आकर्षण वाटेणासं होतं कारण त्या आंघोळ करायच्या नाहीत. घाणेरड्या रहायच्या शाळेमुळे लेखकाला गावाकुसातील व बाहेरील बाह्यांगी पण वास्तव फरक जाणवतो. महारवाड्याबाहेरील स्वच्छ राहणीमानाचा प्रभाव लेखकाच्या मनावर पडल्यामुळे महारवाड्यातील पोरींचे आकर्षण त्याला वाटत नाही अत्यंत तटस्थ व पारदर्शी असे हे निवेदन आहे.

बलुतं मध्ये स्त्री पुरुष चित्रणाचाही काही भाग येतो. दगडूच्या जीवनात स्त्रीला अतिशय महत्व आहे त्याच्या सर्वच भाव जीवनावर त्याच्या आईच्या व्यक्तिमत्त्वाची दाट छाप पडलेली दिसते. आई हेच त्याच्या जीवनाचे सर्वस्व होते निलीमा भावे म्हणतात “दया पवारांच्या भावविश्वात विषय वासनेला बरेच मोठं स्थान असावे.”(६) पण भावे

यांचे मत इतके पटण्यासारखे नाही. आणि इतर दलित आत्मकथांचा विचार केला तर उदा. “आठवणीचे पक्षी” मध्ये स्त्री किंवा लैंगिक संबंध यांचा ओझरता देखील संबंध व संदर्भ येत नाही. त्यामानाने बलुत्यांत हे सत्य मान्य करावयास हवे स्वतः दया पवारांनीही दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने हे कबुल केले आहे की या पुस्तकात विखुरलेले लैंगिक किंवा शृंगारिक संदर्भ अनेकांना खटकले, काहीनी हा तपशील अनावश्यक वाटतो. दगडूच्या जीवनात ज्या स्त्रीया आल्या त्या अनुक्रमे बानू, सई, गरू, सलमा, आणि त्यांची आई बहीण होती. पैकी आईने त्याचे जीवन घडविले हे मान्य केल्यानंतर इतर चार स्त्रियां बलुत्यांच्या पानापानावर स्त्री पुरुष संबंधाचे चित्रण आहे. एकंदर स्त्री या गोष्टी विषयी त्यांना ओढ आहे. आकर्षण आहे. लहान वयात मुंबईच्या कावाखाण्यांत रहात असताना दारा खिडक्यांच्या चिरीतून पोरठाठोरांच्या नादी लागून संभोगाची अनेक दृष्य त्याने लहान वयातच पाहिली होती. बलुत्यांतील हे स्त्री पुरुष संबंध दगडूचे पाहिलेले अनुभवलेले या दोन्ही प्रकारातील आहेत. दगडू ज्या सामाजिक परिस्थितीत राहात होता. त्या परिस्थितीत कुणीही राहिला असता तरीही ते स्त्री पुरुष संबंध तेथे आले असते. किंबहुना बलुत्यांतील स्त्री पुरुषांच्या लैंगिक चित्रणाला दगडूची मानसिकता आणि सभोवतालची सामाजिक स्थिती एकाच वेळी कारणीभूत आहे. असे म्हटले तर चालेल दगडूने त्याच्या शिवा नावाच्या मावस चुलत्याचे व त्याने ठेवलेल्या एका धुमाळ्या बाईच्या संबंधाचे चित्रण केले आहे. इतर स्त्री पुरुष कामाला गेले म्हणजे हा चुलता म्हाताऱ्या स्त्रियांना चहापाण्यास पैसे देवून फुटपाथवर जायला भाग पाडत. आणि मानावयाने लहान असणारे पोरेही त्या बाईची आणि चुलत्याची क्रिया बघत राहायचे. स्त्रियांच्या देन मांड्यात केस असतात याचाही शोध याच वेळी त्याला लागता. विठाबाई सारखी गोरी धुरकी बाईही त्याच्या जीवनात काही आठवणी देवून गेली. दगडूवर ती

अतिशय प्रेम करत असायची. तिच्याबरोबर रॉक्सीमध्ये पाहिलेला 'खजाची' हा चित्रपट ही त्याला आठवतो. घरात कुणी नसले म्हणजे ती त्याला उरीपोटी धरायची पलंगावर झोपायची स्वतःचे पातळ वर करुन तिच्या केळीच्या गाभ्यासारख्या मांड्या चेपायला लावयची.

बलुत्यांतील स्त्री-पुरुष संबंधाचे चित्रण पाहताना त्यावर वादळ उठविताना आई, वेश्या, असलेली त्याची जमना मावशी दवंडी देत असताना अपमान झाला म्हणून मुंबईला गेलेली आजी नवरा मेल्यावर अंगातील वासना मराव्यात म्हणून रोज सकाळी कडूनिंबाच्या पानांचा तांब्याभर रस पिणारी काकु हिंदू व मुसलमान यांच्या विचित्र गर्तेत सापडलेली विठाबाई सई सोडून गेल्यावर दगडूला मानसिक दृष्ट्या सावरणारी त्याची वडाळ्याच्या झोपडपट्टीतील बहीण या सर्व स्त्रीयाकडे कुणाचेच लक्ष गेलेले दिसत नाही. या सर्व स्त्रियांनी आपल्या आयुष्यभराचा जो संघर्ष तो महत्वाचा आहे. त्यांनी जे दुःख भोगले तेही तितकेच प्रखर आणि दाहक आहे. त्याच्या दुःखाकडे कुणी सहानुभतीने नजर का टाकू नये ? बलुत्यावर जे फक्त स्त्रियांच्या लैंगिक वर्णन असल्याचा आरोप करतात त्यांनी या वास्तवाकडे पाहिले नाही. दगडूचे वडील एका ब्राम्हणाकडे सालानं होते. तिथे असतानाच काही बाया गवत कापायला यायच्या व त्यांचा मित्र सखा त्या बायाचे विळे लपवून ठेवायचे आणि त्यांनी विळे मागितल्यावर "निजायला द्या तवा इळे देतो" अर्थात हा राजीखुशीचा सौदा होता किंबहुना तत्कालीन समाजात या लैंगिक बाबतीत वातावरण लपते छपते होतेच त्याकाळी असणारा तमाशा हा सुध्दा त्या संदर्भात अशा लैंगिक गोष्टींना मोकळीक देणारा होता.

बलुत्यांत तमाशाचा उल्लेख येतो दगडूही एका ठिकाणी कबुल करतो की मला

तमासगिर व्हावसं वाटे लहानपणीच्या काही आठवणाच्या लावण्या उदा. “राया दुरुन मशी बोला” “शालू माझा निरीत लाल झाला” दगडूनं स्वतःच्याही न कळणाऱ्या वयात ह्या लावण्या ऐकल्या तो स्वतः म्हणतो त्या प्रमाणे त्याला यात काही गोष्टीचा विचारही केला जात नाही. मात्र त्याच गोष्टीचा बाकीच्या समाजात मात्र फारच बाऊ केला जातो. आणि इतरांना अशिल्ल वाटणाऱ्या गोष्टी दगडूला अशिल्ल वाटत नसाव्यात बलुत्यांतील ठाकर समाजातील काही चालीरीतीच वर्णन येते. ठाकर समाजातील स्त्री पुरुष कोणतेही बंधन न पाळता लग्नाचे सुध्दा आपले लैंगिक व्यवहार करीत इतरांना त्यात काही वाटत नसे. कित्येकदा तरुण तरुणी आपापसात लैंगिक संबंधाचा मनमोकळा अनुभव घेत त्यापासून त्यांना मुलंही होत. आणि मग त्यांचे लग्न होई. अशा या लग्नात त्या वधूच्या मांडीवर तिचे मूल असे काही वेळेला ते मुल इतरापासून झालेले असे. परंतु समाज मात्र त्यावर काहीही म्हणत नसे. दुसराही एक अशाच स्वरूपाचा या ठाकर जातीतील एक प्रसंग बलुत्यांत आढळतो हे ठाकर जरी महार मंडळीच्या जवळपास राहात असले तरी मात्र ते महारांचा बाट धरीत. अशाच एका वेळी ठाकर मुलीला परपुरुषापासून दिवस गेले व तिला पंचासमोर आणलं गेले. ठाकर मंडळी फैसला करायला लागली. मात्र त्यावेळी ती ठाकर मुलगी बिनधास्तपणे म्हणाली “कुणाकडं केलं माय आंग - त्यात किडुक गेलं हे मला काय ठावं?” आणि म्हणूनच तत्कालीन खेड्यातील त्यातल्या त्यात गावकुसाबाहेरील समाजाचं नितिशास्त्र वेगळं होतं. बराचसा कारभार हा खुल्लमखुल्ला होता. महार वाड्यातील काही तरुण श्रीमंत शेतकऱ्याकडे सालांन होते अशावेळी त्यांचा मराठी स्त्रियांशी संबंध येत असे मात्र इतर वेळी नेहमी सारख्या बाट धरत असतं.

आपल्याला शाळेत शिकविणाऱ्या मास्तरांचाही उल्लेख बलुत्यांत येतो. खांडगेगुरुजी किंवा कुलकर्णी सर, देसाई यांचा उल्लेख शिकविण्याचे संदर्भात येतो. मात्र मराठी शाळेतील त्यांच्या नवीन आलेले मास्तर दलित चळवळीच्या संदर्भात खूप चांगले बोलायचे पण बायाच्या बाबतीत ते खूपच चवचाल होते अंडी घेवून येणाऱ्या दोन बायांशी त्यांनी संधान बांधले होते. अशा प्रकारच्या अनेक गोष्टी दगडूच्या कानावर लहानपणापासून पडत गेल्या आणि त्यामुळे हे संदर्भ मांडताना त्याला तत्कालीन सभोवतालची परिस्थितीची आठवण होते. नीती आणि न्याय हा प्रकार त्या काळात पाळला जात नसावा असेच दिसते. स्वतः दगडू म्हणतो “हा प्रकार महारवाड्यात तसा काही नवा नव्हता अनेक गोष्टी कानावर यायच्या टोपलीभर येसकर पाळीच्या भाकरी एखाद्या आडल्या नडल्याल्या बाईला दिल्या तर ती लगेच वश व्हायची.”(७) नुकतेच वयात आलेले असताना त्याच्या हातात पुस्तके आली ती सुध्दा लैंगिक संदर्भातीलच हा योगायोगच मस्ती उन्माद या सारखी पिवळ्या कागदातील बरीचशी मासिके त्यावेळी दगडूच्या नजरेखालून गेलेली असतात. अशा या लैंगिक वातावरणात की जे वातावरण दगडूच्या समाजात ठायीठायी वसलेलं आहे. त्या दगडूच्या व्यक्तिमत्वात ते रुजलं नसेल तरच नवल ! लैंगिक संदर्भात घोडीशी संभोग घेणाऱ्या दाम्याचा सुध्दा जगावेगळा उल्लेख बलुत्यांत येतो.

बोर्डींगमध्ये असताना बोर्डींगच्या जवळ राहणाऱ्या ‘गऊ’ वडारणीशी त्याचा संबंध येतो. त्यातून एकमेकांबद्दल त्याच्या मनात आपुलकीची भावना वाढते. ती बोर्डींगच्या जवळपासच्या वडारांची काही पाल होती. तिथेच एका पालात आपल्या म्हाताऱ्या बाई बरोबर गऊ राहत होती. गऊवर तिच्या मेव्हण्याची पण नजर होती.

अशी ही भरगच्च अंगाची मक्याच्या कणासासारखी गऊ दगडूच्या आईकडे गप्पा मारायला यायची त्याच्या आईला मदत करायची. बानू प्रकरणाने तिच्याशी लगट करायचा त्याला धीर होत नव्हता. दगडुकडे गऊच एकटक बघत बसायची तिच्या डोळ्यातून तीची इच्छा प्रकट व्हायची तिच्या कमळाच्या गाभ्यासारख्या उघड्या दंडाच्या दर्शनाने त्याची वासना चेतावली जायची पण बानू प्रकरणामुळे त्याला धीर व्हायचा नाही. आणि आईचेही त्याच्याकडे लक्ष असायचे तो गऊजवळ जादा रेंगाळला की आई वैतागायची व त्याला म्हणायची “शेवटी तू बापासारखाच होणार !” आणि हा घाव त्याच्या वर्मी बसायचा ही गऊ वडारणीचे प्रकरण वाचल्यावर यात असे विशेष काय आहे असा सवाल उभा राहतो या गोष्टीचा एवढा बाऊ करण्याचे कारण काय ? अनामिक हूरहूर एवढेच या मागील कारण आपल्याला सांगता येईल. दगडू ज्या समाजात जन्मला त्या समाजाशी जरी त्याचे नातं जुळलेले असेल तरीही पुस्तकाच्या जगाशी झालेली त्यांची ओळख त्याला काहीशा स्वप्नातील रंजनाच्या पातळीवर नेत आहे. पिवळ्या पुस्तकातील संदर्भ त्याच्या मनात वासनांचे लोट उभे करतात. आजूबाजूच्या समाजात तेच चाललेले होते.

२) वेदना विद्रोह :

दलित साहित्य वेदनांनी भरलेले साहित्य आहे. त्यात ही आत्मचरित्र म्हटले तर पुस्तकांच्या प्रत्येक पानावर दलितांच्या जीवनातील वेदनांचा डोंगर पहावयास मिळतो. हिंदू संस्कृत जे जीवन त्याच्या वाट्याला आले त्यात अन्याय अत्याचाराशिवाय त्यांच्या नशिबी काहीच नव्हते प्रस्थापित समाजाने दलितांना माणूस म्हणून कधीच वागणूक दिली नव्हती त्याच्याकडे गुलाम या भावनेनेच पाहिले जात होते. कुत्र्या मांजरांना जी

वागणून होती ती या लोकांना समाजाने दिली नाही. समाज व्यवस्थेच्या नावाखाली त्यांना रगडले जात होते. अन्याय अत्याचार केला जात होता. त्यातच १८६० नंतरची जी पिढी निर्माण झाली त्यातील लेखकांनी कवीनी होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम केले. जे साहित्य निर्माण झाले त्यात वेदना विद्रोह शिवाय दुसरे काही पाहावयास मिळाले नाही. दलित जीवनाची जाणिव दया पवारांना प्रकर्षाने होत होती. त्यावेळी ते म्हणतात “हा दगड इमारतीच्या बांधकामातून निकामी केलेला”(८) हे विधान उध्वत्त केलेले आहे. यावरूनच लेखकांच्या जीवनाचे दर्शन घडते.

या जीवनाचा स्वीकार करणे किंवा न करणे हे त्या समाजाच्या हातात नव्हते तर ते होते ह्या वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या जुलमी रुढीच्या हातात आणि म्हणून दया पवार म्हणतात, “हे दुःखाचं बलुतं आहे की जे त्याच्याच नव्हे तर त्याच्या साऱ्या समाजाच्या पदरात भारतीय समाज व्यवस्थेने बांधलं होतं”(९) बलुत्याचे वाचन करीत असताना महार समाज मनावरचा आंबेडकरी विचाराचा पगडा असल्याचा पाहावयास मिळतो. संपूर्ण दलित समाज ज्या वेळेस रुढीच्या आणि गतानुगतिकतेच्या चक्रात अडकून आपले आयुष्य मुक्या मनाने जगत होती. त्यावेळी आपल्याच समाजात जन्मलेला आपल्या सारखाच गावकुसाबाहेरच्या जगातील वेदना बरोबर घेवून आलेला भव्य कपाळाचा उंचापुरा, लंडनहून बॅरिस्टरीची वस्त्रे मिळविलेला पुरुष इतक्या वरच्या हुद्यावर जाऊ शकतो ही एकच जाणीव संपूर्ण दलित समाजाची अस्मिता जागृत करण्यास सिध्द झाली. त्यामुळेच दलित समाजाने आपला आदर्श बाबासाहेबांमध्ये पाहिला दगडूच्या गावाजवळच असणाऱ्या कोतूळ या गावी बाबासाहेब येवून गेलेले असतात. बाबासाहेबांच्या काळाराम मंदीरातल्या सत्यग्रहांच्या बातम्या वाचून दलित

समाजात “जलसा” हा नवा प्रकार सुरु झालेला होता. जलसा संपूर्णपणे अभिनव पध्दतीचा होता. यातील गवळणी मथुरेच्या बाजाराला न जाता काळाराम मंदिराच्या सत्याग्रहाला निघत आणि त्यावरून गावकरी आणि दलित यांच्यामध्ये भांडणे होत.

बाबासाहेबांचे संपूर्ण जीवन म्हणजे दलित लोकांना आणि दलित चळवळीला प्रेरणा देणारे होते. खेड्यातील दलित समाज अजून पूर्वीपासून चालत आलेल्या रुढीत अडकून पडलेला पाहून बाबासाहेबांना दुःख होते. खंडोबा हे दलित समाजाचे कुलदैवत असले तरीही बाबासाहेबांच्या धर्मातरानंतर सर्वांनीच आपल्या घरामध्ये पिढ्यान्पिढ्या पुजले जाणारे देव एका चुटकीसरशी बासनात गुंडाळून ठेवले होते. ही घटनाच बाबासाहेबांचे या समाजमनावरील वर्चस्व सिध्द करावयास पुरेशी आहे. इतर बाबतीत भिन्ना असणारा कुणी रागवेल म्हणून कुत्र्यांनासुध्दा हात लावावयास भिणारा दगडु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मृत्युदिवशी मात्र त्यांच्या अंत्ययात्रेला हजर राहता यावे म्हणून कोणत्याही प्रकारची तमा न बाळगता रजेच्या अर्जावर बाबासाहेबांच्या मृत्युचे कारण लिहीतो. याचाच अर्थ बाबासाहेबांचा दलित मनावर किती जबरदस्त प्रभाव होता हे आपल्या लक्षात येते.

दगडु ज्या अकोला तालुक्यात राहत होता तो तालुका म्हणजे कम्युनिस्ट चळवळीचे माहेरघर होते. बाबासाहेब जोपर्यंत जीवंत होते तोपर्यंत दलित चळवळीत एक जोर होता राजकारणात जीवंत धग होती तस ज्वालामुखीसारखा हा समाज खदखदत होता. महारकी म्हणजेच स्वाभीमान विकणं. या प्रेरणेतून ही मंडळी सळसळत होती. खडकालाही भिडण्याची धमक त्या चळवळीत होती. बाबासाहेब आपल्या भाषणात चार आळशी भावांची गोष्ट सांगत आणि त्यावरूनच महार वतनं झुगारण्याचं काम गावोगावी

सुरु होतं. बाबासाहेबांना पाहण्यासाठी दगडु चाळीस पन्नास मैल अंतर सायकलवरून काढून नाशिकला आला होता. आणि बाबासाहेबांचे दर्शन घडले होते. खेड्यातील समाज अजुनही हालअपेष्टात दिवस काढतो आहे. हे बोलताना त्याच्या डोळ्यात पाणी तरारत असे. एकंदरीत बाबासाहेबांचा खुपच प्रभाव दगडुवर असल्याचे जाणवते. मात्र बाबासाहेब धर्मांतरानंतर काही दिवसांनी वारले आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर दलित समाजाची आणि रिपब्लिकन पक्षाची खुपच वाताहत झाली. त्यांची पायाशी घेतलेल्या शपथा वाऱ्यावर उडून गेल्या. रिपब्लिकन पार्टीत दुरुस्त आणि नादुरुस्त अशा दोन फळ्या पडल्या. दादासाहेब गायवाडाविरुध्द दादासाहेब रुपवते हा वाद खुप रंगला जिल्ह्याच्या राजकारणाला महत्व आले पश्चिम महाराष्ट्रात जिल्हावार गट पडले. त्यातही एक वाईट म्हणजे महार मंडळी सोडून रिपब्लिकन पार्टीत इतर दलित कुणीही आले नाहीत.

बाबासाहेबांचं नेतृत्व पर्वताएवढे विशाल होते. पण त्यांच्यानंतर असलेलं नेतृत्व खुजे बनले. खोब्रागडे कांबळे गवई, वाणी इ. अनेक गट त्याच्यात निर्माण झाले. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात येते की, आंबेडकरांनी जे राजकारण केले ते दुहेरी राजकारण केले. एकीकडे ते नेहरु मंडळातही होते. तर दुसरीकडे शिक्षणाने, सवलतीने आणि कायद्याने समाजक्रांती होणार नाही हे त्यांना दिसत होते. म्हणूनच सुधीर बडेकर म्हणतात “बाबासाहेबांनी संपूर्णपणे नव्या मानसिकतेची मांडणी केली जी स्वार्थाच्या स्पर्धेच्या आणि सर्व प्रकारच्या भेदभावापलीकडे गेली.”(१०) परंतु बाबासाहेबांना अपेक्षित असणाऱ्या सर्वकष क्रांतीचे नेतृत्व त्यांच्याच नंतरच्या पुढाऱ्यांना करता आलेलं नाही. दगडू म्हणतो त्याप्रमाणे रिपब्लिकन पुढाऱ्यांचं जवळून दर्शन होत होते. परंतु ते समाधानकारक नव्हतं त्याने बाबासाहेबानंतर पुढारीपण करणारांची पच्छन्न टिंगल-

टवाळी केली. बरीचशी मंडळी बाबासाहेबांची सहीसही नकल करीत बाबासाहेब कुत्रं पाळीत, म्हणून हेही पुढारी कुत्रे पाळीत बाबासाहेब उंची पेन बाळगीत किंवा सुट वापरीत म्हणून हे पुढारीपण तसे वागत, या पलीकडचा कळस असा की, दलित समाजातील एखाद्या शोकसभेला किंवा प्रेतयात्रेला ही मंडळी फुल सुटामध्ये घेत. खेड्यापाड्यात जनता रस्त्यावरच्या धुळीत लापशी जेवत असायची आणि हे पुढारी मात्र स्वतःला इतर समाजापेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत ही भावना मनात ठेवून आपली स्वतंत्र सोय करायचे. कुठल्यातरी एखाद्या घरात कोंबडी आणि दारु चापायचे दगडूने एकदा मिशिकलपणे एका पुढान्याला “फोटोमधील बाबासाहेबांचा पुतळा तुमच्या सारखा दिसतो” म्हणून विचारले तर तो पुढारीही “बाबासाहेबांसारखं माझ नाक आहे म्हणून ते मी कापून टाकु?” त्यांची उंची आणि माझी उंची सारखी आहे म्हणून ती कमी करु? असा सवाल त्याला विचारला होता. वास्तविक पाहता या पुढान्याची योग्यता ती काय? पण हे सर्वच काजवे आपण सुर्य असल्याच्या थाटात दलित चळवळीत कार्य करीत होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत तर एका घटना पंढी गाने कमालच केली ! फाटक्या तुटक्या कपड्यातील अनुयायांनी आपल्यासारख्या कडक कपड्यातील माणसाबरोबर चालावे हेही त्यांना सहन होत नाही ते अनुयायांना फटकारतात कुणी त्याच्या घरी गेले तर त्याला दरवाज्यातूनच हाकलून लावीत. एखादा माणूस एखाद्या दलित पुढान्याकडे गेलाच तर तो पुढारी पहिल्या प्रथम जिल्हा विचारायचा कारण काय? तो कार्यकर्ता कोणत्या गटातील आहे हे ओळखता यावे म्हणून कम्युनिस्ट चळवळीवर हे पुढारी टीका करायचे पण निवडणूक आल्यानंतर मात्र त्यांना मुस्लिमलिंग चालायची कम्युनिस्ट चालायचे दुरुस्त पार्टीची मंडळी तर आकर्षक अशा घोषणा देवून दलित समाजाला फसवायचे “सारा भारत आम्ही बौध्दमय करु, देशातील सारी बौध्द लेणी आमच्या

मालकीची करावीत, बाबासाहेबांच्या निधनाचा गुप्त अहवाल सरकारनं जाहीर करावा'' डॉ. आंबेडकरांचं चिरंतन स्मारक व्हावं म्हणून पैसा जमविला गेला सर्वांनी सात आठ दिवसांत बासष्ट हजारापर्यंत रुपये गोळा केले. पण पुढे पुढ्यांच्या बेबनावामुळे ते तसेच 'फ्रीज' झाले. चैत्य भूमीवरील स्तुपावर मार्बल बसवण्याची कल्पना मांडली. पैसे गोळा केले पण मार्बल बसला नाही सारे पैसे वाऱ्यासारखे उडून गेले.

रिपब्लिकन पक्षाचे नेते स्वार्थासाठी जगत असून नुसते संस्थानिकच झाले. आपल्याला हव्या त्या लोकांना जवळ करु लागले आणि नको त्यांना कटवू लागली. बाबासाहेबांच्या नावावर ही मंडळी नाही नाही ते उद्योग करु लागली समाज परिवर्तन बुध्द धम्म या सर्व गोष्टी भाषणात राहिल्या आणि स्वतःच्याच पोळीवर तूप ओढण्याची स्पर्धा सुरु झाली. सदाशिवसारख्या कार्यकर्ता या रिपब्लिकन नेतृत्वाने वरचढ होवू नये म्हणून अक्षरशः कुजविला. युगानयुगे ज्या दलित समाजाने उपेक्षाच्या वेदना अनुभवल्या त्याच दलित समाजाच्या नशिबी त्यांनीच मोठे केलेल्या नेतृत्वाकडूनही उपेक्षाच झाली. यापेक्षा दुदैव ते कोणतं? स्वार्थासाठी या नेते मंडळीनी आधीच तळागाळात असलेला दलित समाज आणखीनच तळागाळात नेला. लंडनहून बाबासाहेबांसारखाच बॅरिस्टर होवून आलेला या समाजातील एक पुढारी खेड्यात सभेला जरी गेला तरी बंद बाथरूमच्या सवरींमुळे त्याला खेड्यात आंघोळ करता येत नसायची मग हे अधिकच तळागाळात गेलेले कार्यकर्ते त्या पुढ्यांच्या चारी बाजूनी धोतरे धरीत आणि मग त्या उघड्या बंद बाथरूममध्ये त्यांची आंघोळ व्हायची पराकोटीचा लाचारीपणा या तथाकथित नेत्यांनी आपल्या अनुयायांत निर्माण केला.

बाबासाहेबांनी दलित समाजात निर्माण केलेली प्रेरणा. चेतविलेल्या भावना अशा

रितीने हळूहळू विझू लागल्या. एका पुढाऱ्याने तर या सर्वांवर कडी केली एका खेड्यातील जयंतीच्या निमित्ताने हे पुढारी महाराज सभा घेतात कोंबडीचे भरपेट मटन खातात आणि त्याच घरात झोपतात रात्री झोपल्यावर त्यांच्या वासना चाळवतात. घरातील बाईशी अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न करतात. “जागल्या” मध्ये दया पवारांनी “स्वतंत्र दलितीस्थान” म्हणून जो उपहासगर्भ लेख लिहीला आहे. तो अतिशय मार्मीक आहे. त्यातच यशवंतराव चव्हाणाचे नेतृत्व महाराष्ट्राला लाभले. आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट चळवळ हळूहळू नाहीशी झाली. झेड्. पी., साखर कारखाने यांच्यामुळे अनेक सत्तास्थानं निर्माण झाली. “दुसऱ्याच्या महालाला भूलू नका, आपली झोपडी टीकवा” हा बाबासाहेबांचा संदेश सर्व मंडळी कानामागे टाकत चालली. काँग्रेस रिपब्लिकन युतीने जोर धरला दलितांनाही सत्तास्थानाची इच्छा वाटू लागली आधीच अनेक पुढाऱ्यामध्ये आणि गटांमध्ये विभागलेला रिपब्लिकन पक्ष काँग्रेस मध्येही विभागला गेला. काँग्रेस रिपब्लिकन युतीने ही दलितांची बाबासाहेबांनी स्वतःच्या समाजाच्या उध्वारासाठी सुरु केलेली चळवळ स्लो पॉयझनिंग सारखी खतम केली गुळाशी माशी चिकटते, तसे या समाजातील तथाकथित नेतृत्व सत्तेला चिकटण्यात आनंद मानू लागले. आजही रिपब्लिकन पक्षात असणारे गट त्याची साक्ष देतात. अतिशय कमी अनुयायी असणाऱ्या रिपब्लिकन पक्षातही शांताबाई वाणी, ग. सू. गवई, बी. सी. कांबळे, राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे सवतेसुभे आहेत. सर्वांचेच प्रेरणास्थान डॉ. आंबेडकरच आहेत. परंतु गट मात्र अनेक दलित चळवळीला. आंबेडकरानंतर योग्य नेतृत्व मिळाले नाही असेच म्हणावे का? आंबेडकरानंतर चांगले नेतृत्व मिळालेही असते पण स्वातंत्र्यानंतरच्या काही वर्षात डॉ. आंबेडकरांच्या महानिर्वाणानंतर दलित समाज एकसंघ राहीला नाही. दलितांना नवबौद्ध म्हणूनही अनेक सवलती मिळत गेल्या.

ज्या आंबेडकरांनी दलित समाजाला फुकटचे खाऊ नका म्हणून महार वतनं परत करण्याचा आदेश दिला, तो समाज सत्तेच्या आणि सवलतीच्या लाचार तुकड्याकडे नतमस्तक झाला. मात्र अशा अवस्थेतही एखादा दादासाहेब रुपवते यांच्या सारख्या अपवाद होता. इतर नेते व्यसनाधीन झाले होते. स्वार्थासाठी राजकारण करत होते. स्वतःची पोळी भाजून घेणे हाच त्यांचा उद्देश होता. त्यासाठी तो कोणत्याही पातळीवर जात होते. सवर्णांकडून चिरडला जाणारा दलित समाज ते दलित नेते त्यांना चिरडत होते. त्याच्या बरोबर चालणे त्यांना आवडत नाही. त्यांना आपल्यात आणि आपल्या धर्म बांधवात फरक वाटत असतो. हाच मोठा शाप दलित समाजाला मिळाला होता. आपण एक वेगळी व्यक्ती आहे. असा त्यांच्या मनातील न्युनगंड निर्माण झाला होता. त्या पोटीच ते आपल्या दलित बांधवाना कमी लेखत होते. हीच मोठी वेदना दलितांना भोगावी लागत आहे.

बलुतं मधील लेखकाच्या जीवन प्रवासाची हकिकत म्हणजे दगडू मारुती पवारांचा कवी दया पवार होईपर्यंतच्या प्रारंभीच्या वीस वर्षांच्या जीवन प्रवासाची कहाणी आहे. लेखकानेच म्हटल्याप्रमाणे 'बर्फाळ' अशा टुंड्रा प्रदेशात माझा जन्म झाला असता तर माझ्या वाट्याला नेमका भूतकाळ आला तसा आला असता काय? तिथं ही दुःख असेल पण त्या दुःखाची प्रत वेगळी असेल अशी मनुष्य निर्मित भीषण नसेल.' (११) पवारांचे हे म्हणणे सर्वार्थाने खरे आहे. त्यांचे बालपण व किशोरपण येथील समाज व्यवस्थेमुळे कोळपले होते. जातीयतेच्या असंख्य इंगळ्या त्यांना डसल्या होत्या ज्या व्यवस्थेने त्यांच्या वाट्याला दुःख वेदना आणल्या होत्या त्यामुळे दया पवारांचे जीवन आनंदमय होणे ही अशुभ्यक्यप्राय गोष्ट होती. दुःख वेदना त्यांच्या नशिबी लिहील्या

होत्या. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी अनेक व्यक्ती अनेक मार्गांचा अवलंब करत असतं परंतू ती त्यांना वेदना दुःख देणारी ठरली.

हिंदू-संस्कृतीने जी व्यवस्था निर्माण केली आहे त्यात लहान मोठा ही भावना आहे. क्षुद्र म्हटल्यानंतर खालच्या तळाची जात त्यांना समाज व्यवस्थेने कोणतेही अधिकार दिले नाहीत जे अधिकार कुत्र्या-मांजरांना मिळाले आहेत ते दलित लोकांना दिले नाहीत. गावातून फिरण्याचा अधिकार तर नाहीच परंतु देवळात जाता येत नसे दया पवारांनी पाण्याच्या वाटेवरचा वाद मांडून भारतीय समाज व्यवस्थेचे दर्शन घडविले आहे. दलितांना देवळापुढून जाऊ देत नाहीत. त्यावरून दलित भडकतात त्यातून विद्रोहाचे दर्शन घडते त्यावेळी दया पवार म्हणतात “आमची वहिवाट आम्ही सोडणार नाही वाटलं तर तुम्ही मारुतीला दुसरीकड बसवा.” यातून दया पवार विद्रोह व्यक्त करताना जाणवतात.

३) प्रतिनिधित्व :-

बलुतं या पुस्तकाकडे दलित समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारी एक कलाकृती म्हणून पाहिले जाते. दलितांचे समाज जीवन कसे होते यांचे बारकावे या ठिकाणी पहावयास मिळतात. दया पवारांनी स्वतःची आत्मकहाणी लिहत असताना त्याच बरोबर स्वाभाविकपणे समाज चित्रण आले आहे. दया पवारांनी स्वतःकडे अत्यंत साक्षेपाने पाहून केलेली ही स्वतःची चिकित्सा आहे. ऐन चाळीशीत पवारांनी हे केले. याला फार महत्व आहे. दया पवारांचा आत्मशोध हा केवळ दया पवार एक व्यक्ती व तिचे जीवन. जीवनानुभव एवढ्याच पातळीवर थांबत नाही. तो त्याही पुढे जातो आणि भारतीय समाज व्यवस्थेची आपण जातीभेदाची एक तीव्र व सतत जाणवणारी चौकट बलुत्यातून

स्पष्ट होते. दगडू मारुती पवार यांच्या वाट्याला आलेले हे दुःखच बलुतं की जे भारतीय समाज व्यवस्थेचा एक अपरिहार्य भाग म्हणून त्याला भोगावे लागले. त्या भोगवट्याची मन सुन्न करून टाकणारी कहाणी म्हणजे बलुत आहे. अर्थातच हे पुस्तक येवढे विचार सांगणारे नाही. निलीमा भावे म्हणतात. “दलित लेखकाच्या आयुष्यातील अनुभव केवळ एक जातीचा घटक म्हणून न येता एक व्यक्ती आलेला असतात. म्हणूनच बलुतं भारतीय समाज व्यवस्थेबद्दल बरेच काही सांगून सुध्दा या व्यवस्थेच्या पलीकडे जाते.”

(१२) प्रत्येक लेखकाची साहित्यकृती ही त्याची स्वतःची साहित्यकृती मानली तरी तो ज्या समाजात जागतो त्या समाज जीवनाचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यात नकळत उत्तरते. बलुत्यांत सुरुवातीला ‘जॅक लंडन’ चे एक वाक्य आहे. “हा दगड इमारतीच्या बांधकामातून निकामी केलेला.” स्वतः पवार बलुत्याच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने लिहीलेल्या प्रस्तावनेत कबुल करतात की, “ह्या वाक्याचा अर्थ भल्याभल्यांना समजला नाही. कारण बऱ्याच जणांनी ह्या वाक्याचा अर्थ लेखकाच्या दगडू या नावाशीच घेतला. परंतु एवढ्यापुरतेच हे वाक्य मर्यादित नाही. दगडू म्हणजे केवळ लेखक नाही तर हजारो वर्षांपासून या चातुर्वर्ण्याच्या भारतीय समाज व्यवस्थेतील गावगाड्यात संपूर्ण दलित समाज कसा कुजला गेला, या समाजात सर्व अंगानी प्रकट होणारी ह्या दलितांची सृजनाची ताकद समाजव्यवस्थेने अतिशय निघणपणी कुजवली नव्हे तर अजूनही अभिप्रेत असणारा अर्थ आहे. म्हणूनच बलुतं भारतीय समाज व्यवस्थेबद्दल बरेच काही सांगून सुध्दा या व्यवस्थेच्या पलीकडे जाते हे मान्यच करावे लागते.”

दगडू खेड्यातील गावकुसाबाहेरच्या दलितवर्गाचे प्रतिनिधित्व करतो नोकरी करताना मुंबईतील झोपडपट्टीतील दलित वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतो तर लेखक म्हणून लेखन करताना दया पवार म्हणून दलित साहित्याचे प्रतिनिधित्व करतो, आणि यातून

दशांमुळे करते ते त्यांचे 'खाजगी जीवन' या सर्व आत्मकथनात लेखकाचे दलितपण लेखकाला सर्वांगाने लपेटलेले दिसते. जरी त्याला ते नको असतं तरी हीच आत्मवेदना दलितवर्गाचे प्रतिनिधित्व करते. बलुतं मधून लेखकाच्या व्यक्तीमत्वाचे दर्शन घडते. परंतू त्याच बरोबर ती व्यक्ती जे समाज मन मांडत असते, त्या समाजमनाच्या चालीरिती, सुखदुःख, श्रद्धा यांचेही दर्शन त्या आत्मकथातून होत असते आणि म्हणूनच दलित आत्मकथेतून व्यक्ती आणि समाज यांची एकरूपता आपल्याला समजते युगानयुगे जातीव्यवस्थेने माणूस म्हणून जगण्याच्या लायकीचा न ठरवलेल्या अज्ञान अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, गरिबी यांनी ग्रासलेला माणूस या आत्मकथनकातून आपल्या समोर साकार होतो. बलुत्यातील समाज जीवनाचा आपण विचार करू लागतो तेव्हा ते समाज जीवन किती विचित्र आणि गुंतागुंतीचे आहे यांची जाणीव होते. बलुत्यातील समाज जीवनाचा पट धामणगावचा महारवाडा आणि मुंबईचा कावाखाना यांच्यामध्येच जरी विणला गेलेला असला, तरी इतरही व्यक्तीच्या अनुषंगाने विविध समाजाच्या जीवनाचे दर्शन त्यातून घडते. निलीमा भावे म्हणतात "तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वीचे महार समाजाचे स्वरूप त्यात वेगाने घडून आलेले बदल, त्यामुळे त्या समाजात निर्माण झालेले अंतर्गत, तणाव आणि सवर्ण समाजाशी त्यांचे पूर्वी असलेले आणि आता बदलत चाललेले संबंध, यांचा एक स्पष्ट आलेख या पुस्तकामध्ये पाहायला मिळतो. 'बलुतं' चा इतर बराच भाग अधिक उंचावरचा आहे. कारण घटनांचे तटस्थपणाने केलेले विश्लेषण त्यात आहे. (१३).

आपल्याच समाजामध्ये झालेले परिवर्तन दगडूला जाणवते. त्या दृष्टीने विचार करता निलीमा भावे म्हणतात ते संयुक्तीकच आहे. बलुत्यातील समाजजीवन हे दयाचे

नाहीतर ते दगडूचे आहे गावगाड्याच्या चक्रात दगडु मोठा झाला आणि मुंबईचा तो कावाखाना, की ज्यात त्याच्या आयुष्याचा काहीकाही भाग गेला. त्यातील समाजजीवन खवळून निघाले. दगडूच्या व्यक्तिमत्वाचा शोध घेताना 'बलुत्या' तील समाजिक परिवर्तनही लक्षात घ्यायला हवे. दगडू ज्या वेळी धमणगावच्या महारवाड्यात राहात होता, त्या काळात इंग्रजी अमदानीतील कित्येक सामाजिक परंपरा टिकून होत्या. येसकर पाळी, दंवडी देणे, निरोप देणे, तमाशे करणे, मेलेले जनावर ओढणे, यात्रा वाजवणे, नवरा ओवाळणे ही महार समाजाची परंपरागत कामे होती. महारमंडळी गाव गाड्याला सततच जुंपलेली असायची. दगडू म्हणतो लहाणपणी पाहिलेल्या ह्या महारकीची काळजावर रेघ उमटलीय. हा भूतकाळ पुसता पुसत नाही. माझ्या चेहऱ्यावरचे हे लाचारीचे जे लेप दिसतात ते तेव्हापासून महाराच्या कामाला कोणत्याही स्वरूपाचे टाइम-टेबल नव्हते. महारमंडळी जेव्हा बलुत्याला निघत, तेव्हा शेतकरी खूपच खळबळ करायचे. "ऐ वेडपटानो, तुमच्या आयला कामाच्या नावानं बोंब आणि बलुत मागायला सगळ्यांच्या पुढ ! काय बापाची पेंड हाये काय?" यासारख्या उद्गारांनी त्यांना हिणवले जायचे. प्र. ई. सोनकांबळ्यांच्या "आठवणीचे पक्षी" मध्ये सुध्दा त्या प्रल्हादला ती बाई मेलेला कुत्रा ओढायला सांगते, तेव्हाचे तिचं उद्गार सारखेच आहेत.

बलुत्यांत दगडू बाबासाहेबांनी सांगितलेली चार आळशी भावांची गोष्ट सांगतो अर्थ एवढाच की, बाबासाहेबांनाही हे पसंत नव्हते. बलुत्याच्या हक्कावर गुजराण महार समाजाने करू नये म्हणून महारकीचे हक्क सोडण्याची चळवळ त्या काळात उभी राहिली. हे महार समाजाचे परिवर्तन दगडूने अनुभवलेले आहे. आणि म्हणूनच

‘बलुत्यातील सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेताना दगडूचे मानसिक दुंभंगलेपणाही लक्षात घ्यायला हवा. संक्रमणाच्या काळात जे लोक असतात, त्यांना स्थिती, गती आणि परिवर्तन या दोन्ही गोष्टी बघायला मिळतात आणि त्यामुळेच दगडूने लहानपणी अनुभवलेला महारवाडा, तो आपल्यासमोर उभा करू शकतो. गाव आणि महारवाडा यांच्यात सतत काहीना काही कुरकुर चालत असे. कधी पाण्याचा प्रश्न असे कधी बलुत्याचा, तर कधी ढोर फाडण्याचा मात्र अशा वेळेस महारमंडळी नेट धरीत. एका ख्रिश्चन मामलेदाराकडून महारमंडळीनी न्याय मिळविल्याची हकीकत जावजीबुवाकडे प्राणापलीकडे जपून ठेवले होती.

महारमंडळी ढोरांचे मांस खाऊन जगत. महारमंडळीना तत्कालीन समाजात अतिशय आपमानास्पद वाटणारी गोष्ट म्हणजे येसकर पाळी अर्थातच महार समाजातील पुरुष ही येसकर पाळी मागत नसत. ज्यांच्या येसकर पाळी मागत ज्या घरात बाईमाणूस नसेल, तिथला एखादा म्हाताराही झोळी घेऊन जायचा. जाताना हातात खुळखुळ्यांची काठी हातात असायची या काठीमागेही एक जीवघेणा इतिहास आहे. “महारमंडळी पूर्वी राजे होते ती युध्दात हारली ही माणसं एकत्र राहिली तर आपल्याला डोईजड होतील, या भीतीने त्यांच्या काठीचा ध्वज काढून घेऊन त्यांना फक्त काठी घेऊन गावाबाहेर हालकून दिले”

ह्या येसकर पाळीत अनेकदा अपमानास्पद प्रसंग येत. दर आठवड्याला येसकर पाळी बदलायची, आणि या येसकर पाळीत गोळा झालेले तुकडे घरी एका पाटीत ठेवून वाळवून तेच खायचे. नुसत्या महारातच नव्हे, तर मराठा मंडळीतही दोन फळ्या होत्या. त्या त्या फळीची मंडळी त्या त्या फळीला येसकर पाळी वाढायची.

शिमग्याच्या वेळी महारांनी विस्तव प्रथम कोणास द्यावा ! ह्यावरूनही गावातील मराठी मडळीत मारामाच्या व्हायच्या. येसकरपाळीच्या भाकरी शिळ्या बुरं आलेल्या असायच्या सणासुदीला पुरणाची पोळी मिळायची पाळी असली म्हणजे त्या दिवशी महारवाड्यात चूल पेटायची नाही. पाडव्याचा सणसुध्दा महारांनी फुकट वाजवायचा मात्र वीर खेळायला महारांच्या मुलांना परवानगी नसायची तोच प्रकार कुस्त्यांच्या हंगामातही व्हावयाचा. सवर्ण कुस्तीगिरांना पैसे, नोटा, जरीचा पटका, चांदीचं कड मिळायचं. मात्र महार कुस्तीगिर कितीही बलाढ्य असला तरीही त्याला सवर्ण कुस्तीगिरांबरोबर खेळायची परवानगी मिळायची नाही. जरी एखादा कुस्ती खेळलाच तर त्याला बेदम चोप मिळायचा यामुळे महारमंडळी या फंदात पडत नसत आणि त्यामुळेच दगडू म्हणतो, हे सारं पाहून आपल्या साऱ्याच उर्मी कासवाच्या अवयवासारख्या अकुंचन पावत. मानवी दुःख हे जरी वेगळे असले, तरी महारमंडळीच्या मनाचे दुखणे हेच होते म्हणूनच दया पवार एका कवितेत लिहितात.

“सागरात हिमखंड पुरून उरावा तसं ते दुःख”

असे दलित समाजाचे दुःख त्यांना या काव्य पंक्तिंन मांडले आहे. जात ही भारतीय समाजाचं व्यवच्छेदक लक्षण आहे. ती शहरातही सुटत नाही जमीनीवर चिकटते तशी अकाशातही सुटत नाही. शहरात वरवर जाणवत नसली तरी ती माणसाच्या हाडीमासी भिनलेली असते. जातीच्या पलिकडे माणसावर दुसरी कशाचीच जादू चालत नाही माणसाला घडविले ती ही जातच असते. जातीच्या उतरंडीत जितके आपण खाली जाल तितके अधिक सडलेपण आपल्या समोर येते. चिरंतन असणारी मानवी मुल्ये, भाव-भावना या जातीच्या आडोशानेच अविष्कृत होतात. जातीच्या

परिघाबाहेर या मूलवृत्तीनांही थारा नसतो. एक प्रचंड घुसमट एक “संप्रेषण व्यवस्था म्हणजेच जात याचं अत्यंत प्रभावी दर्शन दगडू घडवत असतो. तो कुणाची बाजू घेत नाही कुणाला बोल लावत नाही, कुणाचा कैवार घेऊन आक्रस्ताळेपणा करीत कुणाला झोडपतही नाही, कुणाचं चुकलं कोण बरोबर याचा न्याय निवाडाही करीत नाही एक निखळ सत्य समोर मांडण्याचं मराठी सारस्वतात कुणीही न केलेलं धाडस मात्र तो करतो आणि हे धाडसच मराठी साहित्यात अनोखे असे बनून जाते दया पवार एके ठिकाणी म्हणतात. “माणसाला जात ही कशी गोचडी सारखी चिकटलीय, ती कितीही झाडा तुमचं कातडीचं रक्त शोषल्याशिवाय ती निघू शकत नाही” (१४) जात ही किती चिकटलेली आहे. ती कधीही निघून जाऊ शकत नाही हाच विचार पवारांनी व्यक्त केला आहे.

या समाजात ढोराचीही हिस्सेवारीणे वटणी होते हे जळजळीत सत्य दगडू डोळ्याआड करू शकत नाही. त्याचबरोबर जवळच्याच असणाऱ्या ठाकरवाडीतील लोकही आदिवासी असूनही त्यांना महारमंडळीचा बाट लागायचा, पाणीही वरून पाजायचे, चटणी भाकरी द्यायची असेल तरीही वरूनचं आणि त्यामुळेच आपल्या लग्नात तिखटाच्या भुशाची मेजवानी देणारे हे ठाकर लोक यांनाही महाराचा बाट लागावा ! आदिवासी म्हणून ओळखले जाणारे डोंगरदऱ्यात राहणारे महादेव कोळ्यांची मुलेही महारांच्या मुलाबरोबर अस्पृश्यता पाळीत म्हणूनच दगडूला स्वतःच्या गावकुसाबाहेरच्या समाजात उघड्या डोळ्यांनी दिसलेली अस्पृश्यता भयावह होती. मात्र ‘बलुत्यांत’ दगडूणे आणखी एका गोष्टीची नोंद केली आहे, आणि ती म्हणजे रायरंदाची. हे रायरंद वर्षातून एकदा फक्त गावाबाहेरच्या महारवाडयातच उतरायच निरनिराळ्या प्रकारची सोंगे ते काढायचे

मात्र त्यांचे एक वैशिष्ट्ये आणि ते म्हणजे हे रायरंद गावातील इतर सर्व मंडळीचे कधीही मनोरंजन करीत नसत तर फक्त महार लोकांचेच मनोरंजन करीत, ही सुध्दा गोष्ट या सामाजिक संदर्भात महत्वाची आहे. कारण पूर्वीच्या काळी या गावगाड्याच्या समाजरचनेत वाजवणे, तमाशे करणे, गाणे म्हणणे, इत्यादी सर्वच मनोरंजन करणाऱ्या गोष्टी फक्त महार लोकांनीच करायच्या असा अलिखित दंडकच होता आणि अशा अवस्थेत ही रायरंधाची कहाणी म्हणजे ह्या भारतीय समाजरचनेची मनाला भक्कम करणारी वीण आहे. जात पोसायची त्याचबरोबर जात्याभिमान पोसायचा आणि जाती जातीची साखळी भक्कम वा आतूट करायची अशी ही व्यवस्था अमानुष आणि तितकीच आपली आपणच पिळदार होत जाणारी आहे. प्रत्येक जात-पोटजात इतर कोणत्या तरी जातीहून स्वतःस श्रेष्ठ मानत असते. जात्याभिमाचे जाळे स्वतः स्वतःभोवती विणून भक्कम करीत असते.

दगडू ज्यावेळेस हायस्कूलमध्ये शिकत असतो त्यावेळेस तो इतरांच्या मानानं बराचसा चुणचुणीत असतो. आपण नट व्हावं असं स्वप्न त्याच्या डोळयासमोरून तरळून जायचे त्याच वेळी शिरवाडकरांच “बाजीराव आणि मस्तानी” हे नाटक त्यानं वाचले गॅदरिंगच्या वेळेस ते नाटक करण्याकरीता त्यानं प्रिन्सिपॉलकडे परवानगी मागितली त्या वेळेस मुली नाटकात काम करीत नव्हत्या म्हणून त्यानं त्या वेळी मस्तानीचं काम करण्यासाठी ब्राह्मणाच्या एका चुणचुणीत मुलाला तयार केलेलं. प्रिन्सिपॉल उपासनी त्याला विचारतात. “मस्तानीचं काम कोण करणार?” त्या वेळेस तो त्या ब्राह्मणाच्या मुलाचे नाव घेतो. मात्र प्रिन्सिपॉल त्या गोष्टीला नकार देतात कारण एका महाराच्या मुलानं नायकाचं काम करावं, आणि समाजातील श्रेष्ठ समजल्या

जाणाऱ्या ब्राह्मण जातीतील मुलान त्याच्या नायिकेचं काम करावं हे तत्कालिन समाजाला परवडणारं नसतं. अशोकाची भूमिका मिळतांना सुध्दा सरांनी, काळा आहे म्हणून दगडूला ती भूमिका दिली नाही. बोर्डिंगमध्ये वावरतानाही जातीयतेची लेबल प्रत्येकाच्या चेहेऱ्यावर लावलेली होती. जेवणाच्या हॉलमध्ये सारी मुलं एकत्र असली तरीही बाकीच्या व्यवहारात ज्याच्या त्याच्या जातीचं वेगळं असे वैशिष्टपूर्ण कोंडाळ असायचं

बलुऱ्यांतील समाज-जीवनाला विविध रंग आहेत. कावाखान्यातील हे समाज-जीवन तर भयावह वाटावे इतके विचित्र आहे. सट्टा आणि बेटिंग हे त्याच्या जीवनाचे अविभाज्य घटक होतं. दारूच्या भट्टया पाढणे हा त्यांच्या हातचा मळ होता. एक स्त्री अंघोळ करीत असताना एक मवाली तिच्या अंगावर मुततो हे वास्तव भीषण आहे. जुगाराचे अडे तर हमखास असतच. दिवसाचा जुगार आणि कावाखान्यात भगत घुमविणे हा या मंडळीचा आवडता उद्योग होता. तत्कालिन समाज-परिस्थितीत सोऱ्याचं वेड तर मशहूर होतं. सोऱं दुप्पट करुन देणाऱ्यांच्या अमिषाला कुणीही बळी पडत. सेक्सची चर्चा कावाखान्यात उघड चालत असे. आजच्या तरुणाला सेक्सची चर्चा करणे हे अशिष्टपणाचं जरी वाटले तरी त्यांना त्या संदर्भात काहीच वाटत नसे. सयाजीची बायको त्याला रात्री अंगाला हात लावू देत नाही हे ज्या वेळेस इतरांना समजते त्यावेळेस सर्वजण मिळून तेथे जातात. कुणी तिचं पाय पकडतो, तर कुणी हात पकडतो, तर कुणी तिला दाबून धरतो आणी सर्वांच्या देखत सयाजीला आपला कार्यभाग उरकायला सांगतात.

या सामाजातील स्त्रियांविषयीची दृष्टी तर अनुदारच आहे. यातील माणसे जरी दलित असली तरी, ती पुरुष आहेत. स्त्री ही “उपभोग वस्तु” म्हणूनच या समाजजीवनात

मानले जाते आजही स्वातंत्र्यानंतर एवढी वर्षे झाल्यावर महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यातील एखादया खेड्यातील महारवाडा आपण पहिला; तर बलुत्यातील तीस-चाळीस वर्षापूर्वीचे समाज जीवन आजही आपल्या प्रत्ययास येईल. दिवस उगवल्याबरोबर ही दलित समाजातील मंडळी गावात गटागटाने येतात आणि कोणत्या तरी हॉटेलच्या कट्ट्यावर घोळक्या-घोळक्याने बसून राहतात. कुणाकडे तरी पैसे माग, लाचारीने एखादयाला चहा तरी माग असे करीत करीत सकाळचा वेळ घालवित. त्याच्या स्त्रिया कोठे तरी मोलमजुरी करतात आणि पुरुष मंडळी या पैशावरच जुगार खेळ, प्रसंगी हमाली कर, अशा स्वरूपाचे जीवन जगत संध्याकाळी दारु पिऊन वस्तीकडे परतात. रात्रभर त्या वस्तीत दारु पिऊन धिंगाना, भांडणे, कवचित प्रसंगी देहविक्रय या सारख्या गोष्टी चालतात या बाबतीत महार आणि मातंग हे दोन्ही समाज कमी-अधिक प्रमाणात आपणास अशा प्रकारचे जीवनमान जगताना आढळतात हल्ली-हल्ली महार लोकांचे यातील प्रमाण बरेचसे कमी झालेले आहे. परंतु मातंग समाजात या गोष्टी अजूनही होतात.

या समाजातील सर्वच स्त्रिया काम करणार आणि पुरुषमंडळी त्यावर जगणार असे चित्र होते. स्वतः दगडूची आई सुध्दा कावाखान्याच्या बाहेर कागद वेचायला जायची. एक प्रकारे दलित समाजातील ही पुरुषमंडळी आपल्यातील स्त्रियांनाही अस्पृश्यच समजत. गावाकडून आलेल्या विविध रंगीबेरंगी बेटात ही माणसे जगत होती. आणि तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीला अनुसरून मुंबईतील सर्वात गलिच्छ अशा कावाखान्यात राहात होती. कुत्र्यासारख्या प्राण्यांची सेवा करणे यातच या दलित समाजजीवनाची अखेर होती. बलुत्यात एके ठिकाणी असा प्रसंग आहे की, आजी

बरोबर दवाखान्यात गेल्यावर तेथील कुत्र्यांना सुध्दा हात लावणे याला जमत नाही. वर्षानुवर्षे भोगलेल्या सवर्णांच्या वर्चस्वाखाली दबलेल्या भित्र्या मनाचे अंश दगडूतही शिल्लक आहेत.

४) संघर्षाचे स्वरूप :

प्रत्येक साहित्यकृतीमध्ये संघर्ष पाहावयास मिळत असतो तो कोणत्याही स्वरूपाचा असू शकतो तो व्यक्ती विरुद्ध समाज, व्यक्ती विरुद्ध व्यक्ती, आत्म संघर्ष असू शकतो. “बलुत” या पुस्तकात व्यक्ती विरुद्ध समाज व्यवस्था हा संघर्ष बऱ्याच ठिकाणी आला आहे. संघर्षाशिवाय साहित्यकृतीला पुर्णत्व येत नसते. तो कोणत्याही प्रकारचा असू शकतो. आत्मसंघर्षाचे दर्शनही प्रभावाने या साहित्यकृतीत घडते.

बलुत्याचे केद्रस्थान दगडू आहे आणि दगडूचे केद्रस्थान आई आहे. किंबहुना संपूर्ण बलुत्यात दगडूच्या जीवनाचा चित्रपट आपल्या समोर येताना त्याच्याच बरोबरीने येते ती त्याची आई, बलुत्याची सुरुवात आणि शेवटही आईनेच होतो. दलित कवितेचे तर “आई” केद्रस्थान ठरलेली आहे. इतर सर्वसामान्य स्त्रियांसारखीच दगडूची आई अशिक्षित होती. आपल्या ओढग्रस्तीचा व्यसनी नवऱ्याचा संसार तिने संभाळला तो एका अतिव धैर्यापोटीच आणि त्यामुळेच दगडूचा दया होतो आहे. हे सर्व क्षेत्र त्या आईचे निःसंशय आहे. आपला नवरा असा विचित्र आहे परंतु त्याचा कोणताही परिणाम त्या स्त्रीने स्वतःच्या संसारावर होवू दिलेला नाही. तत्कालिन महार समाजात अनेक लग्ने करण्याचे पध्दत होती. नवऱ्याच्या काचाने व जाचाने अनेक स्त्रीया पळून जात. परंतु दगडूच्या आईच्या मनात तो विचारही कधी आला नाही. अत्यंत सामान्य असलेल्या या स्त्रीने अतिशय अस्मामान्य धैर्याने आलेल्या संकटाशी सामना केला.

दगडूच्या आईचे बालपणही आईविना पोरकंपणात केले. आयुष्यात तिला आईची उब मिळालीच नाही. परंतु तिने यांची खंत आयुष्यभर कधीही केली नाही. आयुष्यभर तिने कमालीचे कष्ट उचलले पुरुषासारखी कंबर कसली दगडूच्या वडिलांनी त्याला जेवढ्या लाडात वाढवले नसेल तेवढ्या लाडात वाढवले. तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपलं आणि म्हणून दगडू म्हणतो “खंरच दादा असते तर आज जो मी आहे तसाच नेमका असतो काय?” शिकलो सवरलो तरी असतो की नाही कुणास ठाऊक ? आपल्या बरोबर शिकत असलेली महार वाड्यातील बाकीची मुलं आज कुठे आहेत? आईनं जो त्याग केला, त्यामुळं तर ह्या खाचरातून वर निघण्याची उर्मी मनात तरारून फुटली” (१५) दगडूला घडवत असताना तिने विधवा असून संघर्ष केला. समाजात दुसरे लग्न करण्याची पध्दत असताना सुध्दा लग्न न करता समाजासी संघर्ष करीत तिने मुलाला वाढविले तेव्हा दगडू तो घडला तो त्याच्या आई मुळेच !

ती स्वतः जरी निरक्षर असली तरीही तिला शिक्षणाची आवड होती बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भाषणांचा तिच्यावर परिणाम होत होता. “महाराच्या बाईला आपला मुलगा प्यून किंवा शिपाई व्हावा असे डोहाळ लागत, तर ब्राम्हणांच्या स्त्रियांना आपला मुलगा कलेक्टर व्हावा असे डोहाळे लागत” आणि यामुळेच जेव्हा उमा आज्याने दगडूला पुढे शिकवू नको असा सल्ला दिला. तेव्हा मात्र तिने मानला नाही. दगडू सततच आईच्या भावनांना जपायचा तिच्या समाधानासाठी तो सवर्णांना पाणी घालायचा आई बरोबर तो ढग्या डोंगरावर जायचा या आईने दगडूसाठी खुप कष्ट सोसले, दगडू बोर्डिंगमध्ये राहून शिकत होता तिथेच दगडूने संचालकांना विनंती करून आईला स्वयंपाकीनसाठी म्हणून ठेवले. आईला गंडभाळेचं कायमचं दुखणं होतं.

बोर्डिंगमध्ये आईला खूप काम करावं लागायचं. दगडू म्हणतो, “सारी स्वयंपाक खोली धुरानं कोदटलेली जशी काय गॅस चेंबर, आईन या मरणायातना केवळ आपल्यासाठीच सोसल्या. शाळेला सुट्टी पडली म्हणजे तेवढीच आईची सुटका. एखादा कैदी पॅरॉलवर सुटावा तसे आई स्वयंपाकिन म्हणून काम करीत असताना एके दिवशी आईची पाळी येते ‘पचका झाला पचका झाला’ असं ओरडत सारे विद्यार्थी त्या दिवशी जेवायचं टाळतात अनेक प्रसंगाना तोंड दिले, अपमान सहन केले समाजाशी लढत संघर्ष करीत आपला मुलांसाठी एक शिक्षणासाठी तिने सर्व काही सहन केले.

याच काळात बाबासाहेब आंबेडकरांची चळवळ अतिशय जोरात असलेली दगडूच्या गावाशेजारच्याच कोतूळ या गावी ते आलेले असतात आणि त्यामुळे महार समाज पेटून उटतो अनेक गावोगावी जलसे होऊ लागतात. हिलालच्या उजेडात महारवाड्यात जलसे सुरु होतात. त्यातील गवळणी मात्र मधूरेच्या बाजाराला ना जाता काळाराम मंदिराच्या सत्यागृहाला निघतात. आता ही महार मंडळी आपले देव बाटवतील या भीतीने गावकरी मंडळी तो जलसा बंद करायला सांगतात पण जावजीवुबासारखा क्रांतीकारी म्हातारा त्यांना सांगतो. “आम्ही आमच्या वस्तीत नागडं नाचू तुम्हाला पाहायचं तर पहा ”(१६) ज्या भारतीय समाज व्यवस्थेने दलित समाजाला कोणत्याही देवळात सार्वजनिक ठिकाणी येण्यास परवानगी दिली नव्हती ती मोडून काढण्यासाठी दलित लोकांना केलेला प्रयत्न हिंदू लोकांशी लढत असताना दिसत आहे. बलुतं हे भारतीय समाज व्यवस्थेचे दर्शन घडविणारा ग्रंथ आहे. समाज व्यवस्थेने दलितांना जी वागणूक दिली जात होती त्याचा आलेख या ठिकाणी दया पवारांनी मांडला आहे.

आंबेडकरांनी दलितांना त्याच्या हक्काची जाणीव करून दिली. ते हक्क मिळण्यासाठी सर्व समूद्याला एकत्र करून समूह क्रांती करण्याच्या उद्देशाने महाडच्या चवदार तळ्यावर संघर्ष करून दलितांना खुला करून दिले. त्यांचा परिणाम होऊन औरंगापूरच्या महारमंडळीनीही गावातील सवर्णांशी फार मोठा लढा दिला होता. त्यातून दलितांना आपल्या हक्काची जाणीव सर्वर्णांना करून दिली. दगडू भोवतालच्या समाजात डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीचे वारे गेले नाही असे नाही वर्षानुवर्षे कळून गेलेल्या बधिरत्व प्राप्त झालेल्या त्याच्या मनाला या गोष्टीत सहभागी होणे जमले नाही. आणि त्यामुळेच हे समाजमन सततच गोंधळलेले राहिलं. ज्यांनी ज्यांनी जुन्या हिंदू धर्माच्याच रुढी आणि परंपराचा स्विकार केला ते तसेच खितपत जगले दगडू बलुत्यांत एके ठिकाणी धामणगावच्या महारांचा आणि मराठ्यांचा संघर्ष कथन करतो ते म्हणजे परिवर्तनास सिध्द झालेल्या आपल्या हक्कांबद्दल जागरूक असणाऱ्या दलित समाजाचे प्रतिनिधित्व चित्रण आहे.

गावात महार नसला तर गावावर अरिष्ट येईल या समजूतीनं गावकरी महारांना गाव मात्र सोडू देत नसत. एखादया धनदांडग्या मराठ्यानं महारांना धरल तर ते त्याच्या जनावरांना गुपचूप विष घालून मारत मराठा समाजात फार एकी होती असेही नाही. गावात आवारी आणि पावळ्या दोन समाजात फार एकी होती असेही नाही गावात आवारी आणि पावळ या दोन फळ्या तर महारात पवार आवऱ्याचे आणि रुपवते पावळ्यांचे त्याच्यात मोठी दुई होती. सवर्णांशी आणि महारात संघर्ष झाला तर सर्व महार एकत्र येत याबद्दल डॉ. रमेश धोंगडे म्हणतात “गावात कुरकुर झाली तर सर्व महार एक होत ढोर फाडण्याच्या सुन्या पुजून ठेवत ‘एकेकाचं ढेबळच फोडतो’ असा

आक्रमक पवित्रा घेत. दगडाच्या राशी रचून बायकाही मारामारीची तयारी करीत' (१७) रुपवते आणि पवार यांच्यात कोणताही वाद असला तर अशा प्रसंगाच्या वेळी एक होत आणि लढा देत असतं.

सईने गोल पातळ नेसावे असे त्याला वाटत असते. गोल पातळात ती वाण्या बामणासारखी दिसेल असे त्याला वाटते. आपली आई आणि आपली बायको यांच्या कात्रीत तो सापडतो. दोघींचेही बरोबर आहे असे त्याला वाटते. पण नेमकी कुणाची बाजू घ्यावी ह्या दुंभगलेपणातच तो आहे. आपला मित्र जाधव बायकोला मॅडमचा पोषाख घालून फिरवू शकतो आणि आपण का नाही? अशा व्दिदा मनस्थितीत सापडतो परंतु तो स्वतः मात्र काही करू शकत नाही. आपल्या मनातील विचार तसेच दाबून ठेवतो. काही दिवसांनी त्याच्या संसारात वादळ उठतं. सई संबंधी अवती-भवती कुजबुज सुरु होती. सायकलच्या दुकानातील एका मेहेबुब नावाच्या तरुणावरून दगडूची आई सईचा संशय घेते. दगडू तिला पुरावा दाखव म्हणून सांगतो. त्याचे मानसिक दुभगलेपण इथेही प्रत्ययास येते. नळावर कपडे धूत असलेला मेहेबूब त्याच्या मनात संशय कल्लोळ निर्माण करतो. बायकोला सभेला जातो सांगून ते तिचा पाठलाग करतो. आणि मेहेबूब तिच्याशी एका कोपन्यावर बोलत असलेला त्याला दिसतो आणि मग तो तिच्या विषयीच्या संशयानं पछाडायला जातो. तो रात्ररात्र या मेहेबुब प्रकरणावरून तिला छेडत असतो. त्याचे वजन घटते सईला त्याच्या मनाचा अंदाज येत नाही तो तिला माहेरी सोडायचा विचार पक्का करतो आणि त्याच वेळी आपल्या सासरच्या मंडळींना स्वतःला टी. बी. झालाय म्हणूनच आपण माहेरी आहोत अशाच खुल्या समजूतीत ती आहे. त्यानंतरही एक-दोन वेळेस ती मात्र ती मुलीला घेऊन

त्याच्याकडे आली होती पण त्यानं तिला गाडी खर्च देऊन पुन्ही गावाकडे रवाना केली होती. तो म्हणतो त्याप्रमाणे ती मात्र मनातून तुटता-तुटत नव्हती सईशी तो इतका एकरूप झालेला आहे की एवढ उदध्वस्त होवूनही दारुच्या थेंबात आपले दुःख बुंडवावं असं त्याला वाटले नाही. सईवर जिवापाड प्रेम करणारा दगडू स्वाभिमानासाठी तो तिला माफ करत नाही त्यामुळे त्याला जो आत्मिक संघर्ष करावा लागला त्यात त्यांची उभारी मुलातून कोसळलेली दिसते.

या सर्व पार्श्वभूमीवर पवारांच्या 'बलूत्यांचा' अभ्यास केल्यावर बलूत्यांचं यश डोळ्यात भरतं. गावकुसाबाहेरची ही आत्मकथा एकटया दगडू पवाराची ठरत नाही. तर ज्या समाजात तो जगला, जीवनाशी संघर्ष करायला सिध्द झाला, त्या समाजाची ही कहाणी आहे. या आत्मकथेचा दुःखपूर्ण ठसा वाचकांच्या मनावर उमटतोय. जीवनाच्या भोगवटयाला सामोरे जात असताना अनेक प्रश्न अभे राहतात. हे बलूत्यांचं यश नव्हे काय ? दगडू पवाराचा दया पवार झाल्यावर आपल्याला काही वेगळी जाणीव झाली हे लक्षात आल्यावर स्वतःच्या तटस्थ आणि परखड आत्मपरिक्षणाला सिध्द होऊन स्वतःच्या व्यक्तीमत्वाबरोबरच गावकुसाबाहेरचे दलित जिणे, बलूतेदारीच्या व्यथा, मुंबईतील पांढरपेशी वर्ग आणि कावाखाना यातील संदर्भ जिवंत करतो. हे या दृष्टीने बलूत्याचे फार मोठे यश आहे. पवारांच्या व्यक्तीमत्वाला असलेले अनेक पदर या 'बलूत्यात' उलगडले जातात. आपल्या मनातील कमालीची संवेदनशीलता पण त्याच बरोबर सभोवतालच्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची वृत्ती अचानक उफाळून येणारा विद्रोह, मनात थैमान घालणारा वासनाशिल पुरुष आणि स्वभावातील प्रचंड दुभंगलेल्या या सगळ्या गोष्टी पवारांच्या या दुःखाच्या बलूत्याचा भाग सांभाळित येतात. आपण

भोगलेले वेगळे आणि आपल्या समाजाच्याच वाटयाला आलेले भले-बुरे अनुभव पवारांनी कोणताही आव न आणता 'बलुत्या' त मांडले, हेच 'बलुत्या' चे यश आहे. मराठी साहित्यात दलित जीवनाचे दर्शन घडविण्याची कामगिरी 'बलुत्या' त पवारांनी करून दाखविली आहे. म्हणूनच बलुत्याने काही प्रश्नही निर्माण करून ठेवलेले आहे. दगडू पवारांचा समाजाशी असलेले स्वतःशीच असलेले संघर्ष संपलेले नाहीत तर या समाजात माणुसपण मिळेपर्यंत चालणाऱ्या दलितांच्या जीवन-संघर्षाचा तो एक शेवट नसलेला लढाच आहे. म्हणूनच 'बलूत' ही जरी सर्व दृष्टीने परिपूर्ण अशी आत्मकथा नसली तरीही तशा प्रकारचे वाङ्मय निर्माण होण्यासाठी तिने योग्य ती पाऊलवाट घालून दिलेली आहे.

संदर्भ

- १) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्य साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ३९
- २) उ. नि. पृ. ४९
- ३) पवार दया, “बलुतं” ग्रंथाली प्रकाशन, दादर, मुंबई, सहावी आवृत्ती पृ. १८४
- ४) धोंडगे (डॉ.) रमेश वा. - दलित आत्मचरित्रे, साहित्य आणि समाज, मधुरा पब्लिकेशन
प्रा. लि., पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९२, पृ. क्र. ३०
- ५) उ. नि. पृ. ३२-३३
- ६) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ७८
- ७) उ. नि. पृ. क्र. ८१
- ८) कुसरे-कुलकर्णी (प्रा. डॉ.) सौ. आरती “दलित साहित्य स्वकथने साहित्यरूप”, विजय
प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९१, पृ.क्र. ५६
- ९) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ७२
- १०) उ. नि. पृ. ७४
- ११) कुसरे-कुलकर्णी (प्रा. डॉ.) सौ. आरती “दलित साहित्य स्वकथने साहित्यरूप”, विजय
प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९१, पृ.क्र. ५७
- १२) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ५२

- १३) उ. नि. पृ. ६२-६३
- १४) कुसरे-कुलकर्णी (प्रा. डॉ.) सौ. आरती “दलित साहित्य स्वकथने साहित्यरूप”, विजय प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९१, पृ.क्र. ५९
- १५) खांडगे (प्रा.) भास्कर - “दया पवार यांच्या साहित्याचा अभ्यास”
विमल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९ पृ. ६०
- १६) उ. नि. पृ. क्र. ६५
- १७) धोंडगे (डॉ.) रमेश वा. - दलित आत्मचरित्रे, साहित्य आणि समाज, मधुरा पब्लिकेशन प्रा. लि., पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९२, पृ. क्र. २७